

Etymologia, semantyka i fonetyka wyrazu *ciżma* w języku polskim

Słowa kluczowe: etymologia, zapożyczenia, turcyzmy, hungaryzmy.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00153>

Etymologia wyrazu *ciżma* w języku polskim była już opracowywana i zdawałoby się, że jest całkowicie jasna. Aleksander Brückner (SBrück s.v.) pisze krótko: *ciżma*, *ciżemki* ‘buciki’, z węg. *csizma*. Wiesław Boryś (2005 s.v.) poza nieco bardziej precyzyjnym znaczeniem ‘but z miękkiej skóry, płytki lub z niską cholewą’ i wskazaniem, że wyraz pojawia się w języku polskim od XVI wieku, zestawia go też z kasz. *čizva* ‘but z wysoką cholewą’ oraz cz. *cižma* (pisownia oryginalna), *cižmy* lm ‘buty z cholewami’.

Już na tym etapie zwracają uwagę pewne nieścisłości. Przede wszystkim semantyka wyrazu w słownikach etymologicznych nie odpowiada tej podawanej w słownikach ogólnych: według definicji SJP PWN i WSJP PAN *ciżma* jest charakterystycznym dla średniowiecza butem z miękkiej skóry o spiczastym, podniesionym czubku. Podobnie rozumiany jest ten wyraz w SJP Dor s.v., choć w słowniku tym datuje się szczyt popularności tego typu obuwia na czasy Zygmunta III (czyli nowożytność).

Na pierwszy rzut oka widać, że są pomiędzy słownikami dość znaczne różnice semantyczne oraz że pojawiają się problemy z chronologią – jeśli *ciżmy* są charakterystyczne dla średniowiecza, a sam wyraz pojawia się w języku polskim dopiero w XVI wieku¹, to najprawdopodobniej jego współczesne znaczenie jest efektem stosunkowo niedawnych zmian. Celem niniejszego artykułu jest podsumowanie stanu wiedzy na temat etymologii pol. *ciżma*, przedstawienie drobnych uwag na ten temat, a także studium zmiany semantycznej wyrazu na gruncie języka polskiego w ujęciu diachronicznym, bez analizy semantycznej i konotacyjnej we współczesnej polszczyźnie².

Etymon ma swoje źródła w języku tureckim. Mimo że tur. *çizme* ‘wysoki but z cholewą’ nie ma jasnej etymologii, wszystko wskazuje na to, że nie jest on zapożyczony. Być może pochodzi z dawnego wyrażenia **čözme edik* ‘sznurowane buty’ lub **gizme* (< *gezme*) *edik* ‘buty na spacer/wędrówkę’, aczkolwiek obie hipotezy sprawiają problemy fonetyczne. Próby jego

* m.dunikowski@doctoral.uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-3360-2465

1 Co do zasady wyraz niepoświadczony mógł być znany i używany na długo przed najstarszym zachowanym zapisem, ale w tym wypadku mamy do czynienia z XVI-wiecznym turcyzmem, co zostanie wykazane w dalszej części artykułu.

2 Artykuł stanowi rozwinięcie pracy magisterskiej autora napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jadwigi Waniakowej i obronionej w 2021 roku w Katedrze Językoznawstwa Ogólnego i Indoeuropejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

wywodzenia od *çiz-im* (< *çiz-*) ‘pocięty na długie paski’ są raczej nieuzasadnione semantycznie, choć tak właśnie wyjaśnia ów wyraz Stanisław Stachowski (2014 s.v. *ciżma*), a nie zgadza się z nim Marek Stachowski (2019 s.v. *çizme*). Niezależnie od historii leksemu w tureckim z Anatolii przedostał się on na Bałkany, stamtąd na Węgry i dalej do wszystkich krajów Europy Środkowej (Lokotsch 1927 s.v. *čizme*; Stachowski 2019 s.v. *çizme*).

Pokrewne wyrazy są przynajmniej poświadczone (a często do dziś powszechnie używane) na całych Bałkanach od Grecji (Koukkidis 1960 s.v. *τζίμίδες, τσιμίδες*), Bułgarii (RBE s.v. *чужма*), Macedonii (DRMJ s.v. *чужма*) i Albanii³ (AED s.v. *çizme*), poprzez serbski i chorwacki (JAZU s.v. *čizma*), aż po Wenecję (Boerio 1864 s.v. *cisma*). Wyraz *cizma* występuje również w języku rumuńskim (DEX98, NODEX)⁴. Ze względów arealnych, fonetycznych i semantycznych należy uznać, że wymienione języki przejęły leksem bez pośrednictwa węgierskiego (przynajmniej częściowo, jak rumuński). Próbę opisanego tego problemu, wraz z analizą występowania (już na Bałkanach) alternacji z || ž, podejmuje Mikołaj Dunikowski (2021).

Węgierskie *csizma* do dziś funkcjonuje w języku i oznacza wysokie, skórzane obuwie, a przerośnie również ‘ucisk, przemoc [np. *pod pruskim butem*]’ (MNÉSz s.v.). Jak podaje Loránd Benkő (EWU s.v.), wyraz jest poświadczony od 1492 roku, pochodzi z języka tureckiego (tur. *çizme*) i został przejęty przez języki południowosłowiańskie, o czym świadczy wygłosowe *-a*. Odnotowuje również, że z węgierskiego wywodzą się słowacka *čizma* i polska *ciżma*, błędnie podając znaczenie ‘węgierski wysoki but’ w języku polskim.

Niepoprawnie odnotowuje znaczenie w języku węgierskim ‘pantofel turecki’ oraz osmańskim ‘rodzaj pantofla ozdobnego o długim, zagiętym w górę nosie’ ESJP i niejasne jest, skąd autor zaczerpnął te informacje. Choć słusznie zauważa obecność leksemu w serbochorwackim, rumuńskim i niemieckim, pomija jego znaczenie, co i tak jest lepszą decyzją niż podanie znaczenia nieprawdziwego.

Aby wyjaśnić, w jaki sposób węg. *csizma* była zapożyczana dalej jako *čizma* ze spółgłoską /ž/ zamiast /z/, musimy sięgnąć po dane dialektalne. József Szinnyei (1893–1896 s.v. *csizma*) w atlasie językowym języka węgierskiego podaje wiele wariantów fonetycznych omawianego wyrazu, a interesująca nas forma *csizsma* jest poświadczona w centralnej i wschodniej części Węgier, co potwierdza, choć jedynie na ograniczonym terenie, OKDA (v. 2, k. 31). To właśnie ona jest źródłem zapożyczeń w językach na północ od Węgier oraz prawdopodobnie w słoweńskim⁵ (Bezljaj 1977 s.v. *čizem*; Snoj 2015; SSKJ; ale na Prekmurju Novak 1996 s.v. *čizme*) i niemieckim (*Tschisma* lub *Tschisme* – Schmeller 1872 s.v.; Maurer 1974: 629; Gluhak 1993 s.v.; DUD; w Styrii *Tschischmen* – za: Bezljaj 1977 s.v.).

Za pośrednictwem węgierskim leksem dostał się na Słowację (SSSJ s.v. *čizma*), do Czech (ASSČ, SSJČ, SNČJ s.v. *čizma*) i Ukrainy⁶ (Grinčenko 1909 s.v. *чужми*) i dalej do Polski.

3 Oprócz ‘wysoki but’ także w znaczeniu ‘okrutna opresja, obce jarzmo’.

4 Rumuńscy etymolodzy często wywodzą *cizma* z węgierskiego, ale wydaje się, że rację ma Alexandru Ciorănescu (1958–1966, 2001 s.v.) traktujący wyraz jak bałkański turcyzm (a zatem prawdopodobnie pośrednictwo bułgarskie).

5 Ze względu na geografie nie jest jasne, dlaczego w słoweńskim miałyby się przyjąć forma ze wschodnich Węgier.

6 ESUM (s.v. *чужми*) podaje pośrednictwo polskie, ale fonetyka wskazuje na węgierskie lub ukraińskie (pol. *ci-* > ukr. *ču-*?; por. zapożyczone z polskiego *ukraabu*). Semantyka (‘węgierskie, wysokie buty czarnego lub czerwonego koloru’), kompletnie obca polskiemu poświadczeniu wyrazu, również wskazuje na brak pośrednictwa.

W języku polskim wyraz *ciżma* lub *ciżmy* (w niektórych słownikach podawane w liczbie mnogiej) przybrał nietypowe znaczenie małego, niskiego buta o miękkiej podeszwie – w świecie butów jest to praktycznie przeciwieństwo tego, co znaczy w innych językach. Co do szczegółów, słowniki są dosyć niejednoznaczne. SJP PWN podaje ‘but z miękkiej skóry, o wydłużonym i lekko podniesionym czubie, noszony powszechnie w XII–XV w.’, co jest zgodne z definicją WSJP PAN ‘charakterystyczny dla średniowiecza but na płaskiej podeszwie, odznaczający się długim szpiczastym, zadartym czubkiem’, ale w kwestii chronologii znacząco odbiega od SJPdor ‘obuwie z miękkiej skóry płytke albo z niską cholewką, często o wydłużonym i zakrzywionym nosie, noszone szczególnie za czasów Zygmunta III’ (Zygmunt III panował w latach 1587–1632, tj. w XVI i XVII w.). Na podobny okres popularności wskazuje Andrzej Bańkowski w ESJP (czasy Stefana Batorego i Zygmunta III).

Specjalistyczny STSP podaje następującą definicję *ciżem*:

płytke obuwie o płaskiej podeszwie z cholewką sięgającą najwyżej do kostek, bez obcasów. Występują najczęściej w średniowieczu, w Polsce pod nazwą boczkorki, a w modzie zachodnio-eur[opejskiej] jako obuwie damskie w ko[ńcu] XVIII i w XIX w. C. jako jedna z najprostszych form obuwia są rozpowszechnione w eur[opejskim] ubiorze ludowym.

Podobnego rozróżnienia dokonuje USJP notujący dwa znaczenia wyrazu. Pierwsze jest oznaczone jako historyzm: ‘but z miękkiej skóry, płytke albo z niską cholewką, często o czubie wydłużonym i zakrzywionym do góry, noszony powszechnie w XII–XV w.’, drugie zaś (etnograficzne) to ‘but kobiecy z wysoką cholewką, na klinowym obcasie; element stroju ludowego w regionie opoczyńskim’. Zwraca uwagę zdecydowanie zawężone w stosunku do STSP użycie w ubiorze ludowym (cała Europa → region opoczyński).

U Zygmunta Glogera (1900 s.v. *ciżmy*) znajdziemy informację, że *ciżmy*, *ciżemki* to ‘obuwie płytke, bez cholew’, oraz niepopartą niczym tezę o nie tylko węgierskim, ale i ruskim pośrednictwie w etymologii tego tureckiego wyrazu. Autor zaznacza, że często używali go polscy pisarze XVII i XVIII wieku.

W XIX-wiecznych słownikach znaczenie jest bardziej ogólne: ‘półbucie, półcholewek’ (L), notowane są także alternatywne formy: *czyżm*, *czyzmy*, *czyżem*. W SWił, co ciekawe, pojawia jako pierwsze znaczenie *ciżemka* ‘u ptaków, powłoka nóg gładka [...]’, a dopiero w drugiej kolejności ‘rodzaj obuwia, półbucik’. *Powłoka nóg* z całą pewnością wskazuje na związek z cholewką. Podobną definicję ‘rodzaj obuwia, półbucik, półcholewek’ prezentuje SW.

Sprawdźmy zatem słowniki historyczne. SPXVI notuje wyraz *ciżma*, *ciżma*, *czyzma* w znaczeniu ‘płytke obuwie’, ilustrując to dwoma przykładami z literatury (w zasadzie trzema, lecz dwa z nich są takie same i tego samego autora; różnią się tylko tym, że w jednym jest użyta forma *ciżmy*, a w drugim *ciżmy*, co nie ma znaczenia dla analizy semantycznej), choć żaden z nich nie pokazuje wcale, że autorzy mieli na myśli akurat obuwie płytke.

Muśi też być do źiemie y Turecka fźátá/ C i ź m y / wielkie ofstrogi/ náftály w ty látá: Kolnierz wielki/ máły kray/ cząpką fie nádftáwi/ Wiátr go z tyłu źegłuię/ z gory nogi ftáwi (M. Bielski, 1567)⁷.

⁷ Wyróżnienia w cytatach pochodzą od autora.

Także też gdy dasz pijanicy kałamarnic/ graczowi septemsałmy/ mistrzowi do kollegium kobzę/ káznodziei c i z y z m y / wszystko to sobie káždy zá posmiech będzie miał (M. Rej, 1568).

Nie sugerując się współczesnym desygnatem, należałoby uznać, że *czyżmy/ciżmy* oznaczają tutaj raczej masywne obuwie: jeśli przyznajemy kałamarnic pijanicy, mistrzowi (nauczycielowi) kobzę, to *czyżmy* przyznane káznodziei nie będą czymś, co nosi on na co dzień; podobnie trudno sobie wyobrazić *plytkie obuwie* z wielkimi ostrogami. Z podanych w SPXVI przykładów wynika, że w XVI wieku znaczenie *ciżmy* w języku polskim pozostawało zbliżone do tego znanego ze Słowacji czy z Węgier.

Jeszcze w 1605 roku Piotr Loderecker w dziale polskim swojego słownika podaje znaczenie ‘cothurnus’ (za: Stachowski 2007: 76), który chyba powinniśmy zinterpretować jako ‘wysoki but’ (z pewnością nie dosłownie jako ‘koturn’). Siedemnasto- i osiemnastowieczne przykłady podane przez Lindego (L s.v.) nie są już tak jednoznaczne: ‘Portki, ciżmy, magierkę, wszystko diabli wzięli’ (ok. 1619–1621), ‘Dobywa chustki natartej piżmem, pieści się z łytą lub małym ciżmem’ (1769–1777), ale w drugim z nich nie sposób doszukiwać się znaczenia ‘wysokiego buta z cholewą’.

W KorBa znajdujemy następujące poświadczenia:

Herkulesowe ci i z m y dziecku przywdziewać (W. Potocki, 1688).

Którzy z Mojżeszem, z świeckich wyzuwszy się ci i z e m, Do tak strasznej świętości, własne ciała krzyżem Naprzód rozbili, żeby każdy się nań dźwigał, Każdy, mając w nich przykład, drabiny nie wzdrygał (W. Potocki, 1677).

Zaczym jako i lata tak i stroje chodzą, Kołem i alternatą zwyczaje się rodzą. Nuż i one połbotki, ci i z m y zawlekane, Więc baczmagi tureckie, portki zapinane (Anonim, między 1675 a 1719).

Drugi fragment (pierwszy właściwie też, choć KorBa tego w ten sposób nie oznacza), w którym *ciżma* to przenośnie ‘rola’, zdaje się traktować wyraz jako zwykły zamiennik *buta*. W trzecim jednak *ciżmy* są już wyraźnie synonimem *półbutów*.

SJPdOr przedstawia kilka przykładów z literatury XIX i pierwszej połowy XX wieku:

Najpretensjonalniejsi kawalerowie wypychali sobie kłęby bawełną, bielili się, różowali sobie lica i czoło, czernili brwi, zakrzywiali do długonosych ci i z m ó w [ciżem] palce u nóg (K. Szajnocha, 1861).

W uszach miała półksiężycze z brylantów, na nogach safianowe ci i z m y, ręce do łokci błyszczwały od bransolet (K. Brandys, 1949).

Nogi obute w ci i z m y [...] tak pływkie, że zleciałyby ze stopy, gdyby ich nie więził cienki rzymek skórzany, cicho szły po żółtym piasku (S. Żeromski, 1949⁸).

8 Fragment pochodzi z noweli *Cienie* Stefana Żeromskiego z 1898 r.

Na środku izby stała Jaga w krótkiej spódnicy, pończochach i ciżmach, zaplecionych rze-
mykami (I. Maciejowski, 1894).

Król [...] z zakasanyimi po łokcie rękawami, ze stopami wsuniętymi w miękkie, wygodne
ciżmy, nic a nic nie był podobny do króla w koronie i gronostajach (W. Gomułicki, 1949⁹).

Z przykładów wyraźnie widać obraz wygodnego, delikatnego półbuta. Szczególnie
warto zwrócić uwagę na pierwszy, gdzie *ciżma* oznacza charakterystyczny dla późnego śred-
niowiecza but z zadartym czubkiem, który we współczesnych słownikach jest już prymarnym
desygnatem – nie pochodzi on jednak z epoki, a z XIX-wiecznego opowiadania historycz-
nego. Zauważmy, że *ciżma* mogłaby być równie dobrze zastąpiona wyrazem *trzewik* lub *bucik*
i z samego jej użycia nie wynika jeszcze, że była jednoznacznie kojarzona ze średniowiecznym
butem o zadartym czubku. Nie można nie odnotować przy tym wydania w 1913 roku *Historii*
żółtej ciżemki Antoniny Domańskiej, gdzie autorka *ciżemką* właśnie nazywa ten typ obuwia.

Słowniki polskie notują leksem w następujący sposób:

SŁOWNIK	LATA WYDANIA	DEFINICJA
Loderecker	1605	<i>cothurnus</i>
L	1807–1814	‘półbocie, półcholewek’
swil	1861	‘rodzaj obuwia, półbucie, półcholewek’
sw	1900–1927	‘rodzaj obuwia, półbucie, półcholewek’, ‘trzewiki’ [<i>ciżemka</i> ‘gładka powłoka nóg ptasich’ ¹⁰]
sBrück	1927	‘buciki’
SJPDor	1958–1969	‘obuwie z miękkiej skóry płytkie albo z niską cholewką, często o wydłużonym i zakrzywionym nosie, noszone szczególnie za czasów Zygmunta III’ ¹¹
SJPSzym	1978–1981	‘obuwie z miękkiej skóry, płytkie albo z niską cholewką, często o czubach wydłużonych i zakrzywionych do góry, noszone powszechnie w XII–XV w.’ ¹²

Jeśli chodzi o polskie gwary, SGP PAN (s.v. *ciżemka*, *ciżma*, *ciżem*, *ciżmeczka*) odnoto-
wuje znaczenia często zupełnie przeciwne: ‘obuwie ze skóry z cholewami’, ‘damskie obuwie
ze skóry, z wysokimi cholewami, sznurowane’, ‘męskie obuwie ze skóry’ ‘obuwie bez chole-
wek, półbuty’, lecz także – co ciekawe – ‘obuwie z żółtej, niewypalanej skóry’. Pojawia się także

9 Fragment pochodzi z powieści *Cudna mieszcza* Wiktora Gomułickiego z 1897 r.

10 Znaczenie ‘gładka powłoka nóg ptasich’ jest ewidentną metaforą cholewy.

11 „Czasy Zygmunta III” wydają się zwykłą pomyłką, być może spowodowaną świadomością W. Doroszewskiego, że wyraz
jest notowany od XVI wieku. Ten typ butów był noszony w średniowieczu.

12 Generalnie tożsamą definicję podają również późniejsze słowniki ogólne.

ciżma II ‘wrotycz pospolity’, ale najprawdopodobniej nie ma ona związku z obuwem i jest wyrazem pochodzenia litewskiego¹³.

SGPKarł odnotowuje także znaczenie *ciżmy*, *tczyżmy* ‘trzewiki czarne skórzane, do sznurowania na przodku’ z okolicy Krasnegostawu. W gwarze tykocińskiej odróżnia(ł?) się *cizmy*, *cizemki* ‘obuwie skórzane kobiece z krótkimi cholewkami, buciki’ od *trzewików*, które są płytke jak pantofle, bez cholewek (Gloger 1893: 808).

Jeśli chodzi o dokładne źródło zapożyczenia, możliwości są dwie: wyraz mógł zostać zapożyczony bezpośrednio z węgierskiego ze względu na bliskie kontakty handlowe i polityczne, jak również za pośrednictwem gwar słowackich. Za pierwszą ewentualnością przemawia wczesne użycie w tekstach poetów wcale nie pochodzących z południowego pogranicza. Wtedy wszakże kłopotliwa okazuje się kwestia fonetyki. W źródłach występują dwie formy nagłosu z węg. *csi-*: oczekiwana *czy-* oraz nieregularna *ci-*. Jak wskazuje Alfred Zaręba (1951: 120), gwary mazurzące adaptują /č/ jak /ć/ – w wypadku hungaryzmów to np.: *dereś*, *ciako*, ale dzieje się tak również w innych sytuacjach (*śrapnel*, *Warsiawa*), więc jeśli nie da się nagłosu wyrazu wyjaśnić inaczej niż efektem mazurzenia, należy brać pod uwagę następujące scenariusze:

1. Węg. *csizma* została zapożyczona jednocześnie do języka ogólnego i gwar, być może w drugim wypadku za pośrednictwem słowackim.

2. Węg. *csizma* została zapożyczona do języka ogólnego z nagłosem *czy-*, stąd do gwar z *ci-*, i ta druga forma później zaczęła się szerzyć w języku ogólnym.

Przy tym wszystkim nie wolno zapominać o obserwowanych w XVI wieku wahaniach śródgłosowego z || ż. Być może dotarłszy do większej liczby starych poświadczeń, dałoby się powiązać jedno z drugim i na przykład wykazać, że pierwotnie istniały zapożyczona z ogólnego węgierskiego *czyzma* oraz wywiedziona z pośrednictwa słowackiego (i graniczących z obszarem słowackojęzycznym gwar mazurzących) *ciżma*, które później uległy wymieszaniu. Wydaje się to jednak wysoce nieprawdopodobne, skoro formy, które miałyby wywodzić się z gwar mazurzących, są używane już w XVI wieku przez poetów. Należałoby zatem opowiedzieć się za hipotezą, że zapożyczona z węgierskiego *czyzma/czyżma* przedostała się do gwar mazurzących, gdzie rozpowszechniła jako *ciżma* i utraciła związek ze swoim pierwotnym desygnatem.

Decydującym argumentem za stosunkowo późną zmianą znaczenia na gruncie polskim jest znaczenie w języku kaszubskim (SEK), gdzie wyraz mógł znaleźć się wyłącznie za polskim pośrednictwem, a zachowana tam dokładna zbieżność z węgierskim byłaby zbyt dużym zbiegiem okoliczności. Przez pośrednictwo polskie leksem znalazł się również w litewskim, gdzie poprzez metonimię zaczął oznaczać męską onucę – taki rozwój semantyczny jest zdecydowanie bardziej prawdopodobny bez pośredniego znaczenia ‘płytkie obuwie’, zatem doszło do tego dawno lub za pośrednictwem gwar. Oprócz onucy w litewskim pojawia się także znaczenie ‘pańszczyzna’, które mogłoby metaforycznie rozwinąć się z ‘ciężkiego buta’ analogicznie

13 Wprawdzie J. Waniakowa (2012, s.v. *ciżma*) proponuje pewne etymologie związane z bucikiem („skojarzenie żółtych, drobnych, charakterystycznych, miękkich w dotyku, przypominających wypukłe guziki kwiatów wrotczu [...] z trzewikami z miękkiej skóry lub też ze względu na wielość koszyczków kwiatowych rośliny zebranych w gęste baldachowate kwiatostany [...] – wskazywałoby na nawiązanie do rzeczownika *ciżba* ‘tłum, ścisk’ [...] w formie *ciżma* [z przejściem *b > m*]”), ale autorka pracuje obecnie nad inną etymologią, która powinna zostać wkrótce opublikowana.

jak w wypadku przenośnych znaczeń w węgierskim i albańskim – czy rzeczywiście tak było, nie rozstrzygam.

Śladem późniejszego zapożyczenia z polskiego jest poświadczony w XVII wieku na Białorusi wyraz *чужмарь* ‘szewc’ (GSBM s.v.) oraz gwarowe białoruskie *цiжэмкi* ‘kapcie’ (SBG s.v.). Gwarowe brus. *цiжма* ‘wrotycz’ i *чыжма* ‘wrotycz’ są związane z litewskim wyrazem (zob. omówione powyżej *ciżma* II w SGP PAN), choć ta pierwsza forma ewidentnie przeszła przez pośrednictwo polskie.

Reasumując, można stwierdzić, że słowo *ciżma* dostało się do polszczyzny nie przed wiekiem XV (z końca tego stulecia pochodzi najstarsze poświadczenie w węgierskim, wcześniej również wpływ turecki na region nie był tak silny) i nie później niż w XVI wieku (co pokrywa się z pierwszą falą hungaryzmów w języku polskim – Brückner 1915: 419; Zaręba 1951: 118) za pośrednictwem węgierskim. Pierwotnie oznaczało ‘wysoki but z cholewą’, z czasem (być może w gwarach) uogólniło się to na (skórzane) buty, a następnie na półbuty (XVIII w.). Taki stan obowiązywałby również w XIX wieku i jest prezentowany jeszcze w SW. Na przełomie XIX i XX wieku omawiany wyraz był zapewne używany coraz rzadziej, powoli nabierał archaicznego wydźwięku, o czym świadczą użycia w opowiadaniach historycznych.

W 1913 roku ukazała się *Historia żółtej ciżemki* A. Domańskiej, która zdobyła ogromną popularność (była czytana w szkołach jeszcze sto lat później, co mogę potwierdzić na własnym przykładzie) i w 1929 roku znalazła się w opublikowanym przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego *Spisie książek poleconych do bibliotek szkolnych...* z oznaczeniem P – *pożądane* (SK 1929: 31). Można zatem przyjąć, że młodzież nieużywająca już wówczas wyrazu *ciżma* zaczęła go kojarzyć wyłącznie z użyciem w popularnej powieści historycznej i zidentyfikowała tak, jak już kilkadziesiąt lat później zaczęto to podawać w słownikach – jako charakterystyczny, średniowieczny bucik z zakrzywionym czubkiem. Doprowadziło to do interesującej sytuacji, w której wyraz obecny w polszczyźnie od XVI wieku oznacza desygnat nieużywany od wieku XV. Ale na pytanie, jak w średniowieczu rzeczywiście nazywano w Polsce ciżemki, niniejszy artykuł nie odpowiada.

Zadaniem leksykografów będzie uporządkowanie lekko chaotycznych prób definicji *ciżmy* w nawet współczesnych słownikach ogólnych i specjalistycznych (np.: STSP, UJSP). Niestety w wypadku tego wyrazu pojawiają się także poważne problemy w dziedzinie popularyzacji etymologii – przy poszukiwaniu pochodzenia wyrazu *ciżma* w Internecie na oficjalnej stronie Narodowego Centrum Kultury można przeczytać, że np. w języku węgierskim *csizma* oznacza ‘pantofel turecki’.

Skróty

kas. – kaszubski

pol. – polski

tur. – turecki

ukr. – ukraiński

węg. – węgierski

Bibliografia

- AED: L. Newmark, *Albanian-English Dictionary*, The Slavic and Eurasian Language Resource Center, Duke University 2005 (online: <http://www.seelrc.org:8080/albdict>, dostęp: 13 maja 2021).
- ASSČ: *Akademický slovník současné češtiny*, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 2017 i n. (online: <http://www.slovníkcestiny.cz>, dostęp: 2 marca 2020).
- Bezljaf F. 1977: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, prva knjiga, Založba ZRC, Ljubljana.
- Boerio G. 1864: *Dizionario del dialetto veneziano*, Reale tipografia di Giovanni Cecchini, Venezia.
- Boryś W. 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Brückner A. 1915: *Wpływy języków obcych na język polski. \$11. Wpływy węgierskie*, [w:] M. Karaś (red.), *Początki i rozwój języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974, s. 419–422.
- Ciorănescu A. 1958–1966: *Dicționarul etimologic român*, Universidad de la Laguna, Tenerife (online: <http://dex.ro>, dostęp: 6 stycznia 2021).
- Ciorănescu A. 2001: *Dicționarul etimologic al limbii române*, ed. ingrij. și trad. din limba spaniolă T. Șandru Mehedinți și M. Popescu Marin, Editura Academiei Române, București.
- DEX98: *Dicționarul explicativ al limbii române, ediția a II-a*, Academia Română, Institutul de Lingvistică 1998 (online: <http://dex.ro>, dostęp: 6 stycznia 2021).
- Domańska A. 1961: *Historia żółtej cizemki*, Czytelnik, Warszawa.
- DUD: *Duden. Onlinewörterbuch* (online: <https://www.duden.de>, dostęp: 6 stycznia 2020).
- Dunikowski M. 2021: *Europejskie losy tur. çizme*, praca magisterska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- DRMJ: *Digitalen rečnik na makedonskiot jazik* (online: <http://drmj.eu>, dostęp: 15 lutego 2021).
- ESJP: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- ESUM: *Etimologičnij slovník ukraïns'koï movi*, red. O.S. Mel'ničuk i in., t. 1–6, Naukova dumka, Kiïv 1982–2012.
- EWU: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, red. L. Benkó, t. 1–3, Akadémiai Kiadó, Budapest 1993–1997.
- Gloger Z. 1893: *Słownik gwary ludowej w okr. tykocińskim*, „Prace Filologiczne”, t. 4, z. 3, s. 795–904.
- Gloger Z. 1900: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1–4, Druk P. Laskauera i W. Babickiego, Warszawa.
- Gluhak A. 1993: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb.
- Grinčenko B. 1907–1909: *Slovar' ukraïns'koï movi*, t. 1–4, Kiïv.
- GSBM: *Gistaryčny sloŭnik belaruskaj movy*, t. 1–34, red. A.I. Żuraŭski, A.M. Bulyka, t. 1–14, Navuka i tэхnika, t. 15–37, Belaruskaja navuka, Minsk 1982–2017.
- JAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanja i umjetnosti, Zagreb 1884 i n.
- KorBa: *Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* (online: <https://korba.edu.pl>, dostęp: 10 lutego 2021).
- Koukkidis K. 1960: *Lexilógion ellinikôn léxeôn paragoménon ek tis tourkikís*, Etaireía Thrakikón Meletón, Athínai.
- L: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa 1807–1814.
- Lokotsch K. 1927: *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Maurer F. 1974: *Deutsche Wortgeschichte*, Bd. 1–3, Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- MNÉSZ: *A magyar nyelv értelmező szótára* (online: <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php>, dostęp: 18 lutego 2021).
- NODEX: *Noul dicționar explicativ al limbii române*, 2002 (online: <http://dex.ro>, dostęp: 6 stycznia 2021).
- Novak V. 1996: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*, wyd. 2 poprawione, Pomurska založba, Murska Sobota.
- OKDA: *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, Institut slavánovedeniâ i balkanistiki RAN, Moskva 1994.
- RBE: N. Gerov, *Rečnik na búlgarskii ezik*, Búlgarski pisatel, Sofía 1975 i n.
- SBG: *Sloŭnik belaruskich narodnyh gavorak paŭnočna-zahodnâj Belarusi i âe pagraničča*, red. Ū.F. Mackevič, t. 1–5, Navuka i tэхnika, Minsk 1979–1986.
- SBrück: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Kraków 1927.
- Schmeller J.A. 1872 i n.: *Bayerisches Wörterbuch*, wyd. 2, München.
- SEK: W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1–6, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1994.
- SGPKarl: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Akademia Umiejętności, Kraków 1900–1911.

- SGP PAN: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–10, z. 3), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2–t. 10, z. 3), t. 1–3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977–1991; t. 4–10, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1992–2021.
- SJPDor: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
- SJP PWN: *Słownik języka polskiego PWN* (online: <https://sjp.pwn.pl>, dostęp: 10 stycznia 2021).
- SJPSzym: *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1–3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978–1981.
- SK 1929: *Spis książek poleconych do bibliotek szkolnych przez Komisję Oceny Książek do czytania dla młodzieży szkolnej przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w latach 1923–1928 włącznie*, Warszawa 1929 (online: <https://docplayer.pl/3859996-Ministerstwo-wyznan-religijnych-i-oswiecenia-publicznego-spis-ksiazek-poleconych-do-bibliotek-szkolnych-przez.html>, dostęp: 27 kwietnia 2021).
- SNČJ: *Slovník nářečí českého jazyka*, red. M. Ireinová (online: <https://sncj.ujc.cas.cz>, dostęp: 4 marca 2021).
- Snoj M. 2015: *Slovenski etimološki slovar*, 2. izdaja (online: <http://fran.si>, dostęp: 12 stycznia 2021).
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (t. 1–34), K. Mrowciewicz (t. 35–39), t. 1–22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1994, t. 23–39, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1995–2021.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*, t. 1–4, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1960–1971.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, red. A. Bajec, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, (online: www.fran.si, dostęp: 12 stycznia 2021).
- SSSJ: *Slovník súčasného slovenského jazyka*, t. 1–3, red. K. Buzássyová, A. Jarošová, Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2006–2015.
- Stachowski M. 2019: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Stachowski S. 2007: *Słownik historyczny turcызmów w języku polskim*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Stachowski S. 2014: *Słownik historyczno-etymologiczny turcызmów w języku polskim*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- STSP: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, wyd. 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1900–1927.
- Swil: *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.
- Szinnyei J. 1893–1896: *Magyar tájszótár*, Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004 (CD-ROM).
- Waniakowa J. 2012: *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki (online: <https://wsjp.pl>, dostęp: 10 stycznia 2021).
- Zaręba A. 1951: *Węgierskie zapożyczenia w polszczyźnie*, „Język Polski” XXXI, z. 3, s. 113–125.

Summary

Etymology, phonetics and semantics of the Polish word *ciżma*

Keywords: etymology, loanwords, turkisms, hungarisms.

This paper attempts to explain the nature of phonetic and semantic changes of the Polish word *ciżma* ‘cra-kow, a medieval style of shoes with extremely long toes’. Turkish lexeme *çizme* ‘boot’ appeared in the Balkans due to Ottoman Turkish expansion in 14th and 15th century, then entered Hungary, and went north through Hungarian. It is or was present in Venetian, Romanian, most of Slavic languages, Lithuanian and others. The paths of how this Turkish word spread across the languages of Europe are briefly presented as well.